

TÜRKLERDE TÖZ, FAL VE YADACILIĞA DAİR BAZI TESPİTLER

SOME FINDINGS ABOUT SUBSTANCE (TÖZ), FORTUNE- TELLING AND MAKING IT RAIN (YADACILIK) IN TURKS

Saadettin Yağmur GÖMEÇ*

Öz

Eski Türk kültürünü ve buna bağlı olarak inanç sistemini incelediğimizde, bugün de zaman zaman Sibirya bölgesi Türkleri arasında töz, fal ve yadacılık adını verebileceğimiz birtakım nesne ve uygulamalarla karşılaşmaktayız. Bu yazıda bunlar ve ne anlamlar ifade ettiği gibi hususlar üzerinde durmaya çalışacağız. Bununla beraber Altay, Tuva, Hakas, Saha ve umum Sibirya coğrafyasında kamların, bazan bir şekle de soktukları özel ruh veya nesnelere “tös” (töz), “iyekil” veya “emeget” dediklerini görmekteyiz.

Anahtar Kelimeler

Töz, Fal, Yadacılık, Şamanizm

Abstract

When we investigate ancient Turkish culture and belief system, we sometimes encounter some objects and practises called “Töz”, fortunetelling (Fal) and “Yadacılık” even today in Siberia. In this paper, we have tried to dwell on these and what they mean. In addition to this, in Altai, Tuva, Khakass Sakha and general Siberia geography, we sometimes see that shamans name special souls and objects, which they shape, as “tös-töz”, “iyekil” and “emeget”.

* Prof. Dr. Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Ankara/Türkiye, sgomec@yahoo.com, <https://orcid.org/0000-0003-4606-9006>

Keywords

Substance, Fortune-telling, Making it Rain, Shamanism

GİRİŞ

Eski Türk kültürünü ve buna bağlı olarak inanç sistemini incelediğimizde, bugün de zaman zaman Sibiryâ bölgesi Türkleri arasında töz, fal ve yadacılık adını verebileceğimiz birtakım nesne ve uygulamalarla karşılaşmaktayız. Bu yazıda bunlar ve ne anlamlar ifade ettiği gibi hususlar üzerinde durmaya çalışacağız. Bununla beraber Altay, Tuva, Hakas, Saha ve umum Sibiryâ coğrafyasında kamların, bazan bir şekilde de saktıkları özel ruh veya nesnelere “tös” (töz), “iyekil” veya “emeget” dediklerini görmekteyiz. Bir kısım araştırmacılar bu durumu; Türkler hangi hayvan veya kuştan türemiş olduklarını ifade etmek için bunları yapmışlardır¹, diye açıklıyorlar. Din adamlarının koruyucusu durumundaki bu iyekil (töz ya da ruh), yılda bir kez yeryüzüne iner ve inanişâ göre onun ölümü şamanın da hayatının sona ermesi anlamına gelir. Töz, bugünkü Türk lehçelerinde “asıl, kök, menşe” demektir. Ayrıca töz kültürüyle, Mogollardaki ongun inancının alâkası bulunduğunu da söylemek gerekir ki, Mogolların ongun geleneğiyle ilgili araştırma yapanlar, bunun ölü kültürüyle ilgisi olabileceğini hatırlatıyorlar.

Bütün bunlar bir yana kaynaklardan çıkan neticelere baktığımızda; tarihte ve günümüzdeki Sibiryâ Türklerinin bu heykelciklere töz adını vermeleri, bunların ataların hatırası için yapıldığını göstermektedir. Çünkü bu yazılı vesikalarda, Türkler onlar hakkında “bu babamın, şu anamın tözü” dedikleri gibi, büyük ve ünlü kamların hatırasına yapılmış tözler² de vardır.

Bu durumu en iyi, 1253 senesinde Fransa kralı IX. Ludwig tarafından Mogolistan’a, Mengü Han’ın huzuruna elçi olarak gönderilen Wilhelm Rubruck’un bir Budist Uygur tapınağında gördüğü heykelciklere (töz) dair verdiği bilgiler açıklar. Wilhelm Rubruck; “Uygurlar bir Tanrıya inanırlar. Tanrının insan veya başka bir cisim halinde tasvir edilmesini uygun bulmazlar. Onlara niçin bu kadar putunuz var diye sorduğumda, bizimkilerden birinin herhangi bir yakını öldüğü zaman, onun suretini yapar ve buraya koyar. Biz de bunları ölünün hatırası olarak saklarız”³ dediklerini yazıyor. Dolayısıyla

¹ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, Ankara 1971, s. 32; Sadettin Buluç, “Şaman”, *İslam Ansiklopedisi*, XI, İstanbul 1979, s. 318; İbn Haldun, *Mukaddime*, I, çev. Zakir Kadiri Ugan, İstanbul 1989, s. 17; Viktor Yakovleviç Butanayev-I. I. Butanayeva, *Hakaskiy İstoriçeskiy Folklor*, Abakan 2001, s. 55.

² Hristiyanlıkta Hz. İsa’nın ikonları veya onun heykelciklerine saygı ile ondan bir şeyler bekleme de bir nevi Türklerdeki töz geleneğine benzemektedir. Bkz. Yusuf Ziya Yörükan, *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri Şamanizm*, haz. Turhan Yörükan, İstanbul 2014, s. 154.

³ Fransa kralının elçisi Wilhelm Rubruck hatıratında şöyle diyor: “Evin reisinin başının üzerinde duvarda keçeden bir figür bulunur. Bu figür bir bebeğe veya bir heykele benzer ve efendinin

mabetlerde bu nesnelere görülmesi, din adamlarının zaman zaman ayinlerde onlardan yararlandıklarının da işaretidir.

Ebu'l-gazi Bahadır Han da tözler hususunda izahlarda bulunur. O Şecere-i Türk adlı eserinde, belki de Budizmin tesiriyle; "bir kişinin oğlu, kızı veya kıymetli bir yakını öldüğü zaman suretini (kugurçak) yapar, evinde saklardı. İnsanlar ara-sıra bu heykelciği öpüp, severlerdi. Ayrıca onlar bu nesnenin önüne yemeklerinin ilk lokmalarını koyarlar, ardından bunları okşayarak, koklardı. İşte böylece haberleri olmaksızın puta tapmaya başladılar"⁴, diyor. Ama bizim kanaatimizce, o meseleyi biraz abartıyor gibidir. Ebu'l-gazi'nin kugurçak şeklinde yazdığı nesne, bebek (oyuncak) demektir. Altaylıların tözlerinin büyük çoğunluğu da bebeklerden ibarettir.

Biz yine ongun meselesini biraz daha açacak olursak; Türkistanlı halkların bu kelimeyi (yani ongun) Mogolcadan alarak damga ve ayırıcı belge anlamında kullandıklarını görüyoruz. Daha sonraları Reşideddin vasıtasıyla bu söz Osmanlı Türkçesine de geçmiştir ki; ongun kelimesini Mogollar, Türkçedeki "ıduk" (kutlu) manasında da kullanmışlar ve onlar töz ile ıduk terimini pek ayırmamışlardır. Ancak Türklerin ongun yerine daha çok "töz~tös" kelimesini tercih ettiklerini biliyoruz.

kardeşi yerine geçer". Bkz. Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)*, çev. Ergin Ayan, İstanbul 2001, s. 34.

⁴ Ebilgazi, *Türk Şeciresi*, Avdargan B. Ebilkasimov, Almatı 1992, s. 13; Abulgoziy, *Şacarayı Türk*, Muharrir A. Öktam, Toşkent 1992, s. 15; Marco Polo, *Marko Polo Seyahatnamesi*, I, çev. Filiz Dokuman, İstanbul t.s., s. 70.

Müslüman Türklerde de eski töz ve ongun kültürünün izlerine rastlanılır. Doğu Türkistanlı bakşılar hastaların tedavisinde birçok kugurçakdan (kukla, bebek, küçük heykelcik) faydalanırlar. Yine Başkurt ve Tobol bakşıları sıtma hastalığını paçavradan yaptıkları kugurçaklara (korçak/karçık) aktarıp, uzaklara götürürler. Buna benzer uygulamalar başka dünya milletlerinde de görülebilmektedir.

Özellikle Türkler ve Mogollarda ongun olarak kuşlar seçilmiştir⁵ ve Türkler bu ongunları bir totem yerine değil, arma veya sembol amacıyla kullanmışlardır. Bu nev'i kuş gibi tasvir olunan ruhlar daha çok Sahalarla, Dolganlarda görülür ki mesela, ilkbahar ve güz mevsimleri kartalın temsil ettiği ruhun iradesine bağlıdır. Kartal bir defa kanatlarını sallarsa buzlar erimeğe başlar, ikinci defa sallarsa bahar gelir. Tabii ki bu durum Saha Türklerinin en kutlu saydıkları hayvan, kartalla da ilişkilidir ve bu kuş Mogollarca da mühimdir. Bilindiği üzere bir melek Çingiz Han'a kartal şeklinde görünmüş, güya Tanrı'nın emirlerini ona anlatmış ve bu suretle yasaklar ortaya çıkmıştır. Reşidedin'in aktardığı Oguz-nâme'ye göre Irkil Hoca'nın, Oguz boylarından herbirine bir kuşu ongun olarak verdiği biliyoruz. Eserde, Oguz boy adları sayılırken bunlar da birer birer belirtilmektedir. F.Sümer, her dört boyun ortaklaşa bir ongununun olması durumu, bunların çok eski zamanlarda birlikte yaşadıklarını gösterebilir⁶, demektedir. Dolayısıyla onlar öldürülmez, incitilmez ve etleri yenmez⁷. Ayrıca Orta Asya Türklerince meşhur olan bazı Çingiz-nâme'lerde de, Çingiz Han'ın, on iki Türk boyuna, nişan olarak birer kuş, damga, uran (savaş parolası) ve ağaç tayin ettiğini⁸ görüyoruz.

Günümüz Türkleri arasında çok eskiden beri uygulana geldiği sanılan bir de efsun (ocaklı) olayı vardır ki, Türkçede buna "arvaç" veya "arbag" denir. Bu söz

⁵ Mesela Tuna Bulgar hükümdarlarının ve Peçeneklere ait arkeolojik buluntularda yiğitlerin ellerinde yırtıcı kuşları tuttıkları görülür. Bazı Osmanlı padişahlarına ait minyatürlerde de buna benzer kuşlara rastlanmaktadır (Bkz. Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, II, Ankara 2006, s. 127-128).

⁶ Abdülkadir İnan, "Sibirya'da Ongon Kültü", *Bellekten*, VI, Ankara 1942, s. 311-312; Lajos Rasonyi, "The Psychology and Categories of Name Giving Among the Turkish Peoples", *Hungaro-Turcica. Studies in Honour of Julius Nemeth*, Budapest 1976, s. 209; Faruk Sümer, "Oğuzlara Ait Destani Mahiyette Eserler", *DTCF Dergisi*, S. 17, Ankara 1961, s. 365.

⁷ Mesela son zamanlarda Saha oyunları en kötü hayvanlar olarak kurt ve köpeği görmüşlerdir (Bkz. Hüseyin Namık Orkun, "Eski Türklerde Arma", *Ülkü*, 3/34, Ankara 1943, s. 13; Aknerli Gregor, *Mogol Tarihi*, çev. Hrand Der Andreasyan, İstanbul 1954, s. 3; Ögel, *Türk Mitolojisi*, II, s. 47; İlker Alp, "Bulgar Türk Devleti", *Tarihte Türk Devletleri*, I, Ankara 1987, s. 255).

⁸ Ziya Gökalp, *Türk Medeniyeti Tarihi*, haz. İsmail Aka, Kâzım Yaşar Kopraran, Ankara 1976, s. 63; Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara 1972, s. 42-47; Faruk Sümer, *Oğuzlar*, Ankara 1972; Nikolay Aleksandroviç Baskakov, "Perejitki Tabu i Totemizma v Yazıkah Naradov Altaya", *Sovjetskaya Tyurkologiya*, No 2, Bakı 1975, s. 3-8; Abdullah Bakır, "Tevarih-i Al-i Selçuk Oğuznamesi", *Turkish Studies*, III/7, Elazığ 2008, s. 186.

ve durum zaman zaman üfürükçülük ve büyücülükle de irtibatlandırılır. Yılan ve akrep gibi zararlı böcekler tarafından ısırılanlar olursa Müslüman Türkler bu efsuncuları çağırarak, okuturlar⁹. Mesela Kaşgarlı Mahmud; çocukları perilere ve göz değmesine karşı efsunlamak için ilaç yapıldığında söylenen bir “Israk” sözünden bahseder ve Türk folklor bakiyelerinden öğrendiğimize göre öyle arbagçılar vardır ki, sokan haşaratı kendi önüne kadar çekebilmektedir. Bu yüzden yılan ve bazı zararlılar bu arbagçının yanına gelerek, ölürler. Ancak efsuncular (ocaklı) bakışı, kam ya da oyun değildirler. Efsunla birlikte faydalı otları kullanmayı da bilen arbagçılar¹⁰ eski kamlarla karıştırmamak gerekir ki, bu ocaklılar kısmen zamanımızda onların görevini yapıyorlar.

Bugünkü Kazak Türklerinin inancına göre arbaglar veya efsunlar ölen ataların, peygamberlerin, önemli insanların ruhlarının koruyucularıdır. Belki de buna en iyi örnek Kazak-Kırgız Türklerinde rastladığımız “arbagı menen koldop cürsün” sözüdür. Onlar insanları tehlikelerden uzaklaştırıp, iyi düşüncelere sevk ederler. Mesela Türkmenlerde yılan efsunu için şöyle bir dua okunmaktadır¹¹.

*Nur yılan, temir yılan, at yılan, su yılan,
Ok yılan, kömülgen yılan, kelte (kısa) marı (yılan),
Aydurharı çöl kesen yılan,
Hindustani, kara yılan, kör marı, erkek yılan,
Urkoçı (dişi) yılan,
Bogoz (gebe) yılan, kısır yılan,
Hökm-i Davud, hökm-i Süleyman ilçi geldi.
Küsvend (koyun) geldi, brev, reberev küf çık!*

Bugün Şamanist olduğu söylenen Türklerin geleneklerinden birisi de falcılıktır ve bu eski Türkçede “ırk” kelimesiyle ifade olunmuştur. Kaşgarlı Mahmud bu terimi “falcılık, kâhinlik ve yürektekini dışarı çıkarmak” diye anlatıyor¹². Türkiye’nin birçok yerinde “ırk bakmak” deyiminin karşılığı da herhalde fal açmaktır.

Oguz Destanı’nda geçen Irkıl Koca’nın adı da bu “ırk” sözünden geliyor olmalıdır. Ayrıca Sahaların ilk oyununun ismi Argıl’dır ki, herhalde bu kelimeyle

⁹ *Derleme Sözlüğü*, I, Ankara 1963, s. 290, 330, 337.

¹⁰ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, I, çev. Besim Atalay, Ankara 1988, s. 99.

¹¹ Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk*, I, s. 249; İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, s. 145-146; R. M. Mustafina, *Predstavleniya, Kultı, Obryadı u Kazakov*, Alma-Ata 1992, s. 128.

¹² Bkz. Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk*, I, s. 42; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk*, III, s. 443.

alâkalıdır. Çünkü bu şahısların da gelecekte haber verdiklerine şüpheyle bakılmadığı gibi, Sibiryaya Türklerinin inancında oyun ve kamdan sonra ırımcıların yer aldığı, bunların saraları tuttuğunda gaipten haber getirdikleri söylenir.

Pek çok şey hakkında görüş bildiren İbn Haldun, kâhinlik hususunda şöyle diyor: “Ayna, şeffaf ve yumuşak cisimlere, hayvan kemiklerine veya ansızın çıkıp gelen kuşa ya da başka bir mahlûka gözlerini dikerek bakmak ve kafiyeli sözler kullanmak suretiyle kendinden geçme, bu sayede bilinmeyen âleme giderek birtakım malûmatlar elde etme kudret ve kuvvetidir. Bütün kâhinlerin hayal gücü zengindir. Dolayısıyla hayal kâhin için bir ayna gibidir. O istediği zaman buna başvurur. Çoğu vakit gaipten haber aldığını sanarak, tahminlere dalar, kendine yöneltilen soruları süslü sözlerle yalan, yanlış cevaplar. Onlar haberleri meleklerden değil, şeytanlardan alır”¹³.

Eski Türkçede fal anlamına kullanılan başka bir kelime de “tölge” idi ki, ünlü Kırgız destanının baş şahsiyeti Manas’ın arkadaşı Kara Tölek’in bir tölgeçi olduğunu biliyoruz. Yine Türk dilinin temel sözcükleri arasındaki “böğü” kelimesi de büyü ile alâkalıdır¹⁴.

¹³ İbn Haldun, *Mukaddime*, I, s. 245-248.

¹⁴ Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972, s. 324; J. R. Hamilton, “Le Colophon de L’Irq Bitig”, *Turcica*, Tome 7, Paris 1975, s. 7-8; Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İstanbul 1988, s. 181.

Bütün tarihleri boyunca Türklerin en meşhur fal bakma usulünün kürek kemiğiyle olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca etnografya araştırmaları bu tür fal açmanın aşağı-yukarı bütün dünya milletlerinde olduğunu gösteriyor. Örnek vermek gerekirse, büyük Türk hükümdarı Attila (Ata İllig), 451 senesinde Romalılarla savaştan önce böyle bir fal açtırmış ve savaşın başlamasını da bunun sonucuna göre belirlemişti. Kürek kemiği falı Mogol saraylarında da çok önemliydi. Mesela Tabakat-ı Nasrı'nin müellifi Cüzcani, Çingiz Kagan'ın Hindistan seferi esnasında bu yola başvurduğunu yazar. Yine Wilhelm Rubruck'un verdiği malumata göre ismi, Çingiz'in din adamı Teb Tengri (Kökçe) tarafından, ömrü uzun ve ebedi olsun diye adı Mengü¹⁵ diye konulan torunu bir işe girişmeden evvel kürek kemiği falı baktırdı. Bunun için önce kemik ateşte kızdırılır, sonra onun üzerinde meydana gelen çizgilerin ne anlam taşıdığı yorumlanırdı. İşte buradan hareketle Mengü Kagan, kemiğin üstündeki çizgiler düz ise sefere çıkar, değil ise vazgeçerdi¹⁶. Bu konuyla ilgili olarak meşhur W.Rubruck hatıralarında şöyle diyor: "Biz tam Mengü Han'ın çadırına girdiğimizde elinde kömür karası gibi yanmış bir kemik taşıyan hizmetçiyle karşılaştık, sonradan öğrendim ki Mengü, kemik falına bakmadan dünyada hiçbir işe girişmezmiş. Bir şeyler yapmayı planladığında o, üç tane yanmamış kemik getirtir. Çadırının yanında bu kemikleri yakmak için iki küçük yurt daha vardır. Bunlar bütün hizmetkârlar tarafından günlük olarak kontrol edilir. Kendisi bizzat, kemiklerin ateşin ısıyla yarılp-yarılmadığına bakar. Eğer bunlar enine patlamış ve yuvarlak kıymıklar halinde parçalanmışlarsa hiçbir işe kalkışmaz"¹⁷.

Konar-göçer Türkler ayrıca köprücük ve aşık kemiğiyle beraber, madenlerle de fal açarlardı¹⁸. Kurşun dökmek de bunlardan birisidir. Bugün için tamamen ticari olarak düşünülen ve tatbik edilen fal, büyü gibi arkaik inanç şekillerinin

¹⁵ C. Wang, *Çin'deki Moğol Devletinde Ordu ve Savaş Düzeni*, Doktora Tezi, Ankara 1983, s. 111.

¹⁶ Minhac-ı Sirac el-Cuzcani, *Tabakat-ı Nasri*, çev. Mustafa Uyar, İstanbul 2016, s. 78; Joseph M. De Guignes, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Tarih-i Umumisi*, II, İstanbul 1924, s. 174-175; Burton Watson, *Record of the Grand Historian of China*, I, New York 1968, s. 164; İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, s. 151-152; Meng ta pei lu, Hei ta shi lu, *Cengiz İmparatorluğu*, çev. Ankhbayar Danuu, İstanbul 2012, s. 85.

¹⁷ Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)*, s. 94.

¹⁸ Keneş Yusupov, *Manas Destanı*, Aktaranlar: Fikret Türkmen, Alimcan İnyet, Ankara 1995, s. 83; Wolfram Eberhard, "Tobalar Etnik Bakımdan Hangi Zümreye Girer", *DTCF. Dergisi*, I/2, Ankara 1943, s. 24; Hüseyin Namık Orkun, *Attila ve Oğulları*, İstanbul 1933, s. 69; Bertold Spuler, *İnan Moğolları*, çev. Cemal Köprülü, Ankara 1987, s. 191; Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevarih*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2006, s. 49-50; Alimcan İnyet, "Uygur Şamanları ve Pratikleri Üzerine", *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, I/1, Uşak 2013, s. 47.

temelinde de, yine birtakım toplumsal hadiselerle rastlıyoruz¹⁹. Eski insanların karşılaştıkları hastalık nev'i bazı musibetlerden korunmak için bu yola başvurmaları, herhalde normal biçimlerde bu dertlerden veyahut da meselelerin üstesinden gelememelerinden kaynaklanmaktadır.

Eski Türklerde ruhların insan biçiminde tasavvurları olmadığından, putları da yoktur. Hatta 6. asrın başlarında Bizans vasıtasıyla özellikle Sabar ve Hazar gruplarının arasına Hıristiyanlık nüfuz edip, Türkçeye bazı Hıristiyan metinleri çevrilince, Kırım bölgesindeki pazarlarda herhalde dini kaynaklı birtakım heykelcikler satılmaya başlanmış, bunlara kızan Türk beylerinden Kurt da hepsini kırdırılmış idi²⁰. Buna bağlı olarak bazı İslam kroniklerinde de, Tokuz Oguzlardan söz edilirken, tapınaklarının varlığına, ama içlerinde putlarının bulunmadığına vurgu yapılmaktadır²¹.

Bunlar bir yana burada şu hususa da değinmemiz gerekiyor. O da, 6. yüzyıldan itibaren Suriye patrikliği yoluyla Ak Hun-Eftalitler arasına da Hıristiyanlığın sokulmaya çalışıldığı söylenir. Hatta kaynakların belirttiğine göre, 591'lerde İran şahı tarafından esir edilen bazı Türklerin Bizans imparatoruna gönderildiği ve bunların alınlarında haç çizildiği vakidir. Güya Hıristiyan papazlar Türklere, eğer hastalıklara yakalanmak istemiyorsanız, bu dövme yaptırmanız lazımdır dediklerini de²² biliyoruz. Ayrıca 8. asrın sonlarına doğru bazı Türkistan beylerinin kendi bölgelerinde kiliseler açılması için Nasturi patriğine başvurduklarından da²³ söz edilir.

¹⁹ Babur Şah, Hatıra'ında gebe bir kadının çocuğunun erkek mi, kız mı olacağı hususundaki tahmin için şöyle bir fal usulünden söz etmektedir: "İki kağıttan birine Ali veya Hasan, diğerine Fatma yazıp, bu kağıtları çamurlarla yoğurduktan sonra bir testi su içine koyarlar. Hangisi önce açılırsa ona göre karar verirler". Bkz. Zahirreddin Muhammed Babur, *Baburname*, haz. Reşit Rahmeti Arat, II, İstanbul 1986, s. 351.

²⁰ Bununla beraber herhalde bu Hun-Ak Hazar menşeli Türk beyinin 528'lerde vaftiz olmak için Bizans'a gittiğine, ancak geri döndüğünde aralarında kardeşinin de bulunduğu bir grubun muhalefetine uğradığına ve yaptığı iş onaylanmayarak öldürüldüğünden bahsedilir. Bkz. K. Czegledy, "Pseudo-Zacharias Rhetor on the Nomads", *Studia Turcica*, Budapest 1971, s. 148.

²¹ Sergey Grigoreviç Agaçanov, *Oğuzlar*, çev. Ekber Necef, Ahmet Annaberdiyev, İstanbul 2003, s. 106.

²² Edouard Chavannes, *Documents sur les Tou-Kiue [Turcs] Occidentaux*, Petersburg 1903, s. 245; Steven Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire*, London 1930, s. 7-8; Gyula Moravcsik, "Byzantine Christianity and the Magyars in the Period of Their Migration", *American Slavic and East European Review*, V/3-4, London 1946, s. 35-36; Lin Gan, "Göktürklerde Gelenekler ve Dini İnançlar", çev. Eyüp Sarıtaş, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S. 4, İzmir 2000, s. 369-370; Mikhail Illarionovich Artamonov, *Hazar Tarihi*, çev. Ahsen Batur, İstanbul 2004, s. 120-121.

²³ Gülnar Kara, *Moğol İstilası Öncesi Yedisu Bölgesi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2009, s. 177-178.

Netice itibarıyla ruhlara karşı bir saygı bulunduğundan, kâhinlik ve falcılık gibi mesleklere Türkler arasında tesadüf olunmaktadır. Biraz evvel de belirttiğimiz üzere Avrupa Hunlarındaki falcılığı, Latin-Bizans kaynaklarının kaydetmesi bir tarafa, Kök Türk harfleriyle yazılı Irk Bitig adlı bir fal kitabının varlığı da ortadadır. Ancak falcılık ve kâhinlik günümüzde de görüldüğü gibi eski ve orta çağ kavimlerinin hepsinde mevcuttur.

Türk boylarında eski devirlerden beri yaşayan yaygın bir inanç da, Türk Tengrisi'nin Türklerin büyük atasına "Yada" denilen sihrili bir taş armağan etmesidir²⁴. İşte buna bağlı olarak Çin kaynaklarındaki Türklerin türeyişleriyle alâkalı hikâyelere baktığımızda, İçik İni Kutlug (İ-chi Ni-shu-tu) unvanlı destani atanın da yağmur yağdırma ve rüzgâr estirme yeteneğine sahip bulunduğunu görmekteyiz²⁵.

²⁴ Çince kaynaklarda Türklerin büyük atasına (Ta Ye-hu) Tanrı tarafından verilen bu yada taşı meselesiyle alâkalı, bazı Kök Türk beylerine ait Çince mezar taşlarında da atıflara rastlamaktayız (Bkz. M. Kırilen, *Aşina Soylu Beylerin Çince Mezar Kitabeleri*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2017, s. 109).

²⁵ Bu hikâye özetle şöyledir: Kök Türklerin ataları Hunların kuzeyinde bulunan Sou ülkesinden çıkmışlardır. Kabile reisine A-pang-pu (Apa Bangu/Halkına Bağlı) denirdi. Onun onyeddi tane kardeşi vardı. Küçük kardeşlerinden birinin adı İ-chi Ni-shu-tu (İçik İni Kutlug) idi. Bu çocuk kurttan olmuştu. Bütün kardeşlerinin yaradılışları doğuştan biraz zayıf olduğundan, devletleri düşmanları tarafından süratle yok edildi. Tabiatüstü bir kudrete ve özelliklere sahip olan İ-chi Ni-shu-tu'nun (İçik İni Kutlug) yağmur yağdırma ve rüzgâr estirme yetenekleri vardı. O iki eşe sahipti. Bu iki kadından biri dört tane çocuk doğurdu. Bunlardan birisi beyaz bir leylek (ya da kuğu) oldu. İkincisi A-fu ile Kem nehirleri arasında oturdu. Bunun adı Kırgız idi. Üçüncü çocuk da Chu-chin suyunda yerleşti. Dördüncü oğul ise, Chien-shu ve Shin Dağlarında ikamet ediyordu ve kardeşlerinin de en büyüğüydü. Bu dağlarda, yıkılan eski devletin başkanı A-pang-pu'nun (Apa Bangu/Halkına Bağlı) bir oymağı yaşıyordu. Onlar soğuktan çok muzdarip idi. Dört

Bu terime değişik Türk lehçelerinde çeşitli şekillerde (sata, cada, cay vs.) rastlanılmakla beraber, Tufan efsanesiyle alâkalı anlatılanlara göre; “Nuh Peygamber, dünyayı oğulları arasında paylaştırmıştı. Bu bölümünde Yafes’in hissesine Slav ve Türk ülkeleri de dâhil, Çin’e kadar olan memleketler düştü. Bu sırada Yafes, gerektiğinde yağmur yağdırmak maksadıyla Tanrı’ya bir dua öğretmesi için yalvarmış ve bu dileği de kabul olunmuştu. Ancak o bunu unutmamak gayesiyle duayı bir taşın üzerine yazarak, boynuna astı²⁶. Ayrıca bu taş bir suya atar ve o suyu da hasta bir adam içecek olursa iyileşirdi. Zamanla bu taş Yafes’in soyundan gelen Oguz, Kalaç ve Hazarlara verildi, ama veraset yüzünden aralarında kavga çıktı. Sonunda bu nesne Oguzların elinde kaldı. Bir gün taşın kime geçeceği hususunda kura çekilmesi kararlaştırılmıştı. O vakit Oguzlar buna benzer bir taş buldular ve üzerine aynı yazıyı kazıdılar. Kura Kalaçlara çıkmıştı, lakin sahte taş onlara verilerek aldatılmış oldular”.

Bir başka hikâyeye göre ise bu taşın üzerinde “Tanrı” adının yazıldığı ve bunun bütün Türklerce bilindiği zikredilir. Yine yukarıdaki efsanenin bir benzeri olarak kaynaklar, “Türk” ile amcazadesi “Oguz” arasında “Yada Taşı” meselesi yüzünden çıkan anlaşmazlık sırasında, Türk’e Çin’den on kam, yani batıdaki On Ok kabilelerinin ilim sahibi olan cedleri geldikten sonra, hâkimiyetin Türk’ün eline geçtiğini²⁷ söylüyorlar.

çocuğun en büyüğü burada ateşi bulmuş ve onları ısıtarak beslemişti. Böylece kabile ölümünden kurtuldu. Bu sebepten, diğer üç kardeş birleşerek en büyüklerini başkan seçtiler. Büyük kardeş han olunca da, kendisine “Türk” unvanı verildi. Onun gerçek adı Na Tu-lu (Ordulu/Törülü/Tuglu/Başkenti Elinde Tutan) idi. On tane kansı bulunuyordu. Bu kadınların doğurdukları erkek çocukların hepsi de, soy adlarını annelerinin isimlerinden almışlardı. Börülü ailesi ise, Türk’ün küçük karısının neslinden geliyordu. Türk ölünce, on değişik anneden doğan çocukları toplandılar ve aralarından birini kagan yapmak istediler. Hepsî, büyük bir ağacın altına gittiler ve orada şuna karar verdiler: Ağaca doğru kim daha yükseğe zıplarsa, o başkan olsun. Börülü’nün oğlu diğerlerinin içinde en genç olması hasebiyle, en yükseğe zıpladı. Böylece, onu önder seçtiler. Börülü’nün çocuğu kagan olunca, A-hien (Bilge/Aka) Şad unvanını aldı. Hikâyeleri ayrı olmasına rağmen, bunların hepsinin de kurttan türemiş oldukları üzerinde herkes birleşmiştir. Bkz. Saadettin Yağmur Gömeç, *Türk Destanlarına Giriş*, Ankara 2015, s. 174-175.

²⁶ Defterdar Seyfi Çelebi’nin 16. asra ait seyahatnâmesinde Kalmuklardan bahsedilirken, bu taşın üzerine domuz kanı ile bazı şeytan ve dev isimlerini yazdıklarını, bununla ayın yaptıklarını, yağmur ve soğuk dilediklerini öğrenmekteyiz. Bkz. Defterdar Seyfi Çelebi, *Türkistan ve Uzak Doğu Seyahatnâmesi*, haz. Serkan Acar, İstanbul 2014, s. 42-43.

²⁷ De Guignes, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Tarih-i Umumisi*, I, s. 164; Saadettin Yağmur Gömeç, *Kök Türkçe Yazılı Metinlerin Türk Tarihi ve Kültürü Açısından Değerlendirilmesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1992, s. 223; Vladimir Minorsky, “Tamim Ibn Bahr’s Journey to the Uyghurs”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XII, Bruxelles 1948, s. 285.

Ayrıca İslam eserlerinde tespit olunan bir başka Yada Taşı hikâyesine göre; Türkistan beylerinden birisi babasıyla anlaşmazlığa düşünce, bütün yakınlarını yanına alıp, doğuya doğru göç etti. Birçok yerlerden geçtikten sonra, insanların pek ulaşamadığı bir mekâna vardı. Burasının halkı aşırı sıcaktan dolayı gündüzleri sığınaklarda yaşıyorlar, ancak geceleri dışarı çıkabiliyorlardı. Bu Türk beyi, etrafta dolaşan bazı hayvanları görünce, onların nasıl güneşten etkilenmediklerini sordu. Halk, bunların Tanrı'nın gözetiminde olduğunu, dağda hayvanların bildiği bir taşın mevcut bulunduğunu, ne zaman sıcaklar bastırırsa, onların ağızlarına bu taşın bir parça aldıklarını ve başlarını yukarıya kaldırdıklarında, gökyüzünde bulutların kümелendiğini ve onları koruduğunu söyledi. Bunun üzerine beyin oğlu, dağda bu taşın aradı ve buldu. Ne vakit yağmura gerek olsa, taşları birbirine sürterek yağmur yağdırdı.

Bu nesne her devirde Türk beyleri, kamları veya komutanlarının elinde bulunmuştur²⁸. Altay ve Saha Türklerinin inancına göre, günümüzde de bu taşın büyük kamlar ve yadacılar sahiptir. Mesela bazı Türk kabilelerinde hâlâ Burkut veya Bürküt Ata diye anılan efsanevi bir kişinin kamçısını şakırdattığında yağmurun yağdığına inanılır. İslam kaynaklarında "yağmur taşı" veya "cada taşı" da denilen Türklerin bu sihirli taşı, Saha Türklerine göre at, inek, ayı, kurt gibi hayvanların karnında bulunur. Kırgız Türkleri ise bu taşın koyunun içinde olduğuna inanıyorlar. En tesirli yada (sata) taşının kurdun karnından çıkarıldığı ise bir başka ilginç iddiadır ve Sibiry Türklerinin itikadına göre bu taş canlıdır, insan kafasına benzer ve yüzü, gözü, kulağı, ağzı çok açık bellidir. Ona kadın veya bir yabancınnın eli ya da gözü dokunursa ölür ve kuvvetini yitirir. İstenildiği zaman yada taşı yukarı doğru kaldırılırsa derhal soğuk rüzgarlar eser, yağmur, kar, dolu yağar veya fırtına çıkar.

Kaynaklarda çok eski vakitlerde İrtiş ve Deşt-i Kıpçak coğrafyasında yaşayan Kimek ve Bulgar Türklerinin de böyle nesnelere varlığına değinilmektedir²⁹. Kırgız Türklerinin milli destanı Manas'ın kahramanlarından olan Almambet de bir yarış öncesi dua ile dolu yağdırıp, kar fırtınası çıkartmış, bu yüzden atlar titreyip, insanlar evlerine kaçmış ve bir sürü at telef olmuştur ki, yağmur yağdırma geleneğine bugün Kazak Türkleri de "Tasattık" demektedirler. Başkurtistan'ın Belorezk bölgesinde "Yay Taşı" veya "Taş Kolon" denilen taşın

²⁸ Yusupov, *Manas Destanı*, s.188; Ahmet Gökçimen, "Türkmenistan'da Bir Yağmur İyesi Burkut Ata", *Bilig*, S. 52, Ankara 2010, s. 69-76.

²⁹ V.Beşevliev, "Proto Bulgar Dini", çev. T.Acaroğlu, *Beleten*, IX, Ankara 1945, s. 218; John Andrew Boyle, "Ortaçağ'da Türk ve Moğol Şamanizmi", çev. Orhan Şaik Gökyay, *Türk Folklor Araştırmaları ve İncelemeleri*, S. 297, İstanbul 1974, s. 6945; Baktıbeev İsakov, *XVIII. Ve XIX. Yüzyıllarda Kırgızların Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Bişkek 2009, s. 54.

bir tay heykeli bulunuyor. Eskiden bu taş kutsal sayılırdı ve İnzer, Katay, Tamyan, Kumırık boylarından olan Başkurtların ibadet yeri olarak kullanılırdı. Bununla yağmur yağdırıldığına veya yağın yağmurun durdurulduğuna inanılmaktaydı. Yine Azerbaycan'ın Kusalr kentine bağlı Gil Köyü'nde, Sindivir Deresi'nin kenarında bulunan ve yaklaşık 70 kg kadar gelen büyük bir taş, eskiden kuraklığın şiddetli olduğu zamanlarda akarsu içine atılırken, bugün bu geleneğin tamamen bırakıldığı³⁰ da söyleniyor.

Çince vesikalara baktığımızda Hunlar döneminde de yada ve yadacılıkla alâkalı bilgilere rastladığımız gibi, bunun İslam veya Türklerin girdiği diğer din çevrelerinde de sürdüğü anlaşılıyor. Kaşgarlı Mahmud meşhur eserinde; Yagma³¹

³⁰ İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm* s. 161-163; M. Muhtar Sagitov, "Başkurt Folklorunda Hayvanlara Tapınma", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten)*, 1982-83, Ankara 1986, s. 127; Nevzat Gözaydın, "Dağistan, İran Ve Türkiye'de Yağmur Duasındaki Bazı Ortak Motifler Üzerine", *III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, IV, Gelenek, Görenek ve İnançlar, Ankara 1987, s. 166.

³¹ Divanü Lûgat-it-Türk'e göre Yagmalar, Toksılardan sonra, Ugraklardan önce gelirler ve çok güzel bir Türkçe konuşurlar. Ayrıca bunların bir bölümü İli Nehri boylarında otururlar. Kara Yagma denilen bu Türklerin ülkesinde Yadaçlara da rastlanmaktadır. Kalabalık bir nüfusa sahiptirler ve bazı Tokuz Oguz köylerine talan akınları yaparlardı (Bkz. Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk*, I, s. 28, 30, 92; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk*, III, s. 3, 34). İslam kaynaklarındaki bilgilere baktığımızda, bunlar Tokuz Oguz kabile konfederasyonunun bir alt üyesidirler. Yagmalar Tokuz Oguzların bir parçası olarak gösterilirse de, Çin kaynaklarındaki Tokuz Oguz tayfaları içinde Yagma'yı çağrıştıracak herhangi bir ize rastlamıyoruz. Ayrıca Tanrı Dağlarının ortasıyla, batı taraflarında ve Narnı Nehrinin güneyinde de yaşarlar. Bir takım araştırmacıların fikrine, Kara Hanlı sülalesini de bunlar kurmuştur. Ama bu durum henüz kesinlik kazanmamıştır (Bkz. V. Minorsky, *Hudud al-alam. The Region of the World a Persian Geography*

ülkesinde bir yangın çıktığını, mevsimin yaz olmasına rağmen bir yadacının kar yağdırarak yangını söndürdüğünden söz açmaktadır. Yine İslam kaynaklarında Hicretin 21. yılında Ömer'in valilerinden Abdurrahman bin Rabia'nın bir savaşta Türkler tarafından öldürülmesinden sonra yapılan cenaze merasimini fırsat bilen Türklerin yağmur duası yaptıkları zikrediliyor³². Bunun gibi yazılı belgeler Celaleddin Harzemşah'ın Doğu Anadolu'da, sıcaklık ve kuraklık yüzünden kamlarına günlerce yağmur yağdırdığını anlatır.

Bu konuyla ilgili, Çingizliler çağında vukua gelen şu olayı da anmakta fayda vardır. 1201'lerde Çingiz Han ile kan kardeşi Camuka, Kerulen yakınlarındaki Koyiten'de bir savaşa tutuştular. Camuka'nın yanında bulunan iki kişi yağmur yağdırma kabiliyetine sahiptiler. Kavga esnasında gerçekten bunlar yağmur yağdırdılar, fakat fırtına sebebiyle yağmur ters yağdı ve askerler hendeklere yuvarlandılar. Yine 1230 yılında Türk-Mogol orduları Kuzey Çin'de tehlikeye düşüncü, güya bu durumdan yada taşı sayesinde kurtulmuşlardır ki; Ebu'l-gazi bu hususta; Hicri 630 senesinde Çingiz'in oğulları Ögedey, Çağatay ve Tuluy Çin üzerine yürüdü. Çin imparatoru yolda Tuluy Han'ın askerini az görüp onu kuşattı. Tuluy tehlikeye düşeceğini anlayınca kamlara bir şey yapmaları için emir verdi. Onlar üç gün, üç gece uğraştıktan sonra, yaz sığağında önce yağmur, peşinden de kar yağdırdılar. Öyle soğuk oldu ki birçok kişi elini koynundan çıkaramadı. Çinlilerin soğuktan mahvolduğunu gören Tuluy adamlarına saldırmalarını söyledi. Dört-bir taraftan hücum eden Mogollar, Çinlileri bozguna uğrattı. Yüzbin Çinliden ancak beşbin kişi kurtulabildi, der. Ayrıca Mogol tarihinin bir özeti olan Altan Topçî'de de yağmur taşına dair bilgiler mevcuttur. Tarih-i Reşidî'de ise, Emir Temür'ün ilk yıllarında, İlyas Hoca'yla yaptığı bir savaş sırasında, rakiplerinin zorda kaldığı bir sırada yada taşına başvurarak, müthiş bir yağmur ve fırtınanın çıkartıldığına dair vurgu vardır. 1451'de Özbeklerle, Temürlüler arasında vukua gelen bir çarpışmada da mevsim yaz olmasına rağmen yada taşıyla bir fırtına ve soğuşun meydana getirildiğine

372 A.H.-982 A.D., London 1937, s.277-279; K.Czegledy, "Gardizi on the History of the Central Asia", *Acta Orientalia*, 27/3, Budapest 1973, s. 263-264; V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, haz. İsmail Aka, Kazım Yaşar Koprıman, Ankara 1975, s. 99; *Oğuz Destanı*, haz. Zeki Velidi Togan, İstanbul 1972, s. 58; V. Barthold, *Mogol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 1981, s. 321-322; Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981, s. 58-61; Faruk Sümer, "Tokuz Oğuzlar", *İslam Ansiklopedisi*, 12/1 , İstanbul 1988, s. 426; Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara 1988, s. 108; Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1985, s. 62-63, 91; Lev Nikolayevič Gumilev, *Muhayyel İmparatorluğun İzinde*, çev. Ahsen Batur, İstanbul 2003, s. 108).

³² Taberi, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, IV, çev. Zakir Kadiri Ugan, Ahmet Temir, İstanbul 1958, s. 254; İbn Fazlan, *İbn Fazlan Seyahatnamesinden Seçmeler*, haz. Ramazan Şeşen, İstanbul 1975, s. 87.

şahitiz. Hindistan fatihi Babur Şah, 1529'larda Tokta Buka adlı bir kişinin bu usûl ile rüzgâr çıkartıp, yağmur yağdırdığını ve havanın çok güzel olduğunu, Hatıratı'nda anlatmaktadır. Mesela Defterdar Seyfi Çelebi'nin 16. asra ait seyahatnâmesinde, Kırgızların ne tam Müslüman ne de kafir olduklarını, üzerlerine bir ordu gelse dağ içlerine kaçtıklarını, buralardaki boğazları tuttuklarını, yada taşı ile yağmur ve kar yağdırarak, düşmanlarını perişan ettiklerini³³ görüyoruz.

Türkiye'nin bazı bölgelerinde yağmur yağdırmak için taş okuyup suya atmak adeti, bu yada taşı ile irtibatlıdır. Bununla birlikte muhtemelen 17. asra ait bir Anadolu tıp kitabında, yada taşı hakkında bilgilere rastlamaktayız. Söz konusu eserde anlatılanlara göre; Türkistan'da iki memleket arasındaki bir geçitte bu yada taşlarından vardır. İnsanlar buradan yürürken hayvanlarının ayaklarına keçe sarıp, gayet yavaş ilerler. Çünkü taşlar birbirine sürtüp, zedelenirse derhal hava kararır, yağmur yağarmış. Hatta bazı insanlar bu taşlardan alarak, Türkistan'ın diğer şehirlerine götürürlermiş. Burada anlatılanların ilginç olan diğer bir tarafı da, Anadolu Türklerinin, Türkistan ve Çin'den haberdar olmalarının yanı-sıra, oralarda yaşayan Türkleri de unutmadıklarıdır³⁴. Mesela Kazak Türklerinin "Er Kökşe" destanında, kahramanın atının karnının altında sihirli bir taş saklıdır. Hikâyeye göre, Er Kökşe ve arkadaşları çok susadıkları sırada bu taşları alır, sallayıp yere atınca, ardından yağmur yağardı ki, 20. yüzyıl Tuva yadacılarından meşhur Sat Şirtek'in bulutsuz günlerde bile yağmur yağdırdığına şahit olunmuştur.

İşte bu yazılanlardan yola çıkarak bazı araştırmacılar, yada taşının kutsallığı altında hâkimiyet anlayışının yattığını da iddia ediyorlar³⁵ ki, muhtemelen eski Türk idarecilerin emrinde Yadacılar da vardı.

Halk arasında "Yadaçı" ismiyle de anılan bu insanların ve onların yaptığı törenlerle alâkalı inanışların temelinde de insanın yaşaması için en zorunlu ihtiyaç maddelerinden birisi olan suyu görmek lazımdır. Susuz hiçbir şeyin

³³ Moğolların Gizli Tarihi, çev. Ahmet Temir, Ankara 1986, s. 71; Yusuf Ziya, "Orta Asya'da Türk Boyları", İlahiyat Fakültesi Mecmuası, V/24, İstanbul 1932, s. 46-47; Osman Turan, Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi, I, İstanbul 1969, s. 59-61; Kaşgarlı Mahmud, Divanü Lûgat-it-Türk, III, s. 3; Zahireddin Muhammed Babur, Baburname, III, s. 589-590; Spuler, , İran Moğolları, s. 191-192; Mirza Haydar Duğlat, Tarih-i Reşidî, çev. Osman Karatay, İstanbul 2006, s. 193-194; Hasan-ı Rumlu, Ahsenü't-Tevarih, s. 305; Altan Topçı (Moğol Tarihi), haz. Tuncer Gülensoy, Ankara 2008, s. 68-69; Cengiz İmparatorluğu, s. 147-148; Defterdar Seyfi Çelebi, Türkistan ve Uzak Doğu Seyahatnâmesi, s. 43-44.

³⁴ Ahmet Süheyl Ünver, "Yağmur Taşı Hakkında", İÜ. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, IV/7, İstanbul 1953, s. 77-84.

³⁵ Agacanov, Oğuzlar, s. 185-187; Marco Polo, Marko Polo Seyahatnamesi, I, s. 78.

olmayacağı ortada iken, bu eski insanların ve günümüz Türklerinin suyu rahmet şeklinde algılamalarına şaşmayalım. O zamanın din adamları da, tıpkı bugünküler gibi belki de bir taş vasıtasıyla Tanrı'ya dua ediyorlardı. Anadolu Türkleri de bu geleneği unutmamıştır ki, bir manide şu mısralara rastlamaktayız³⁶.

*Çömçe gelin ne ister, Çömçe gelin su ister,
Ver, Allahım ver! Yağmur ile sel!
Koç koyun kurban, göbekli harman,
Yaz yağmuru yalancı, gavur kızı dilenci,
Ver, Allahım ver! Yağmur ile sel!
Koç koyun kurban, göbekli harman!*

Netice itibarıyla yağmur yağdırma töreniyle alâkalı olarak söyleyebileceğimiz son şey, bu merasimin icra edildiği yerlerin umumiyetle bir tepe, su kenarı, bir türbe ve ulu ağaç yanları³⁷ olduğudur.

Bugün Türk inancı diye ileri sürülen Sibiryâ Şamanizmi görüleceği gibi bir dinden ziyade, temel prensibi ruhlara, cinlere (yel)³⁸, perilere emir ve kumanda etmek, gelecekte haber vermek düşüncesi olan bir sihirdir ki, Türklerin büyük bir kısmı batıya geldiklerinde bu işi yapanlara “Gözbağcı” ve “Bakımcı”³⁹ da demiştir. Zaten şaman din adamının adıdır; dini vazifelinin ismine izafeten bir din yaratmak doğru olmasa gerek. Bütün bu anlatılanlar sadece Asyalı Türk topluluklarına da ait değildir⁴⁰. Ufak tefek değişiklikleri olmakla beraber Şamanizm denilen bu yaşayış Mogollarda, Japonlarda, Eskimolarda, Malezya’da, Avustralya’da, Kafkaslarda, İzlanda ve Kuzey Amerika ile Afrika’nın birçok yerinde görülür⁴¹.

³⁶ İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, s. 165; Kenin Lopsan Monguş, *Mağiya Tuviniskih Şamanov*, Kızıl 1993, s. 81; İsakov, *XVIII. Ve XIX. Yüzyıllarda Kırgızların Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, s. 53; Wilhelm Radloff, *Türklerin Kökleri*, çev. Arzu Ekinci-Yasemin Ünlü, III, Ankara 1999, s. 204.

³⁷ Yaşar Kalafat, *Anadolu Türk Mitolojisinden Yapraklar*, II, Ankara 2016, s. 83.

³⁸ Eski Türklerde ve Türkçede yel hem rüzgar, hem de cin manasına kullanıldığı gibi, karayel tabirinin içinde kötülük ve hastalıkları da görmek mümkündür. Bkz. Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, II, Ankara 1985, s. 456-457.

³⁹ *Tarama Sözlüğü*, III, Ankara 1967, s. 1808-1809; *Derleme Sözlüğü*, BuluçII, Ankara 1965, s. 492.

⁴⁰ Ayrıca, kamun aynasının güney kökenli, davulunun Budizm yoluyla Hindistan’dan geldiği iddia ediliyorsa da, bunun en eski Türk çalgılarından biri olduğunu yukarıda da belirtmiştik.

⁴¹ Buluç, “Şaman”, s. 322; Mircea Eliade, “Recent Works on Shamanism”, *History of Religions*, 1/1, Chicago 1961, s. 153; Manabu Waida, “Problems of Central Asia and Siberian Shamanism”, *Numen*, 30/2, 1983, s. 216.

Tarihin dini inançları ve telakkileri değişikliklere uğratarak bazan zenginleştirip, zaman zaman da fakirleştirerek akıp gittiğini söyleyen araştırmacılar, her dinin içerisinde şamanik unsurların bulunduğunu belirtiyorlar. Ve yine bir kısım ilim adamı Şamanlığın Orta ve Kuzey Asya topluluklarının gerçek itikadı olmadığını iddia ettiği gibi, bazıları da Şamanizmin izlerini güney yarım küre ülkelerinin sıcak bölgelerinde aramaktadır. Hakikatte bu konuda da bir belirsizlik söz konusudur. Yani Şamanizm denilen şey, kuzey yarım küre veya kuzey kutbuna yakın yerlerin hayat tarzı mı ya da güney yarım küredeki sıcak memleketlerden kaynaklı bir gelenekler yumağı mı, bunu tespit noktasında anlaşmazlıklar vardır.

Bazı ilim adamları insanların dine ihtiyacının altında hastalık, üzüntü, korku ve yalnızlık gibi birtakım nedenlerin de bulunduğunu söylüyor. Bunun dışında ölüm mutlaka her insanı korkutmuş ve sonunda ne olacağı onu derin düşüncelere sevk etmiştir. Bunun haricinde birtakım uzmanlar da, Şamanizmin özünde asabi hastalıklar yattığını vurguluyor. Özellikle kuzey kutbuna yakın bölgelerde şiddetli soğukların, uzun gecelerin, yalnızlığın ve vitaminsizliğin insanların sinir sisteminde tahribata yol açtığı, yani güneyden gelen halkların buralara uyum sağlayamayarak bir mücadeleye girdikleri ve ruhsal çöküntü içerisinde iken isteriye benzeyen tepkilerle kendilerini kurtardıkları vurgulanmaktadır. Dolayısıyla bundan yola çıkarak, kamların sar'a nöbetine maruz kaldıkları söylenirken, son yıllarda bu görüşe de ciddi itirazlar gelmektedir. Çünkü bu araştırmacılar, psikolojik hastalıkları olan şamanların tedavide bulunamayacaklarına vurgu yapıyorlar.

Bu tartışma bir yana, onlar hakiki hastalardan farklı olarak kendi arzularıyla da bu duruma gelmektedirler. Yukarıda da vurgulamaya çalıştığımız üzere kamlar kendileri hasta olmaktan ziyade, hastaları iyileştiren kişilerdir. Bu yüzden sağlıklı olmak zorundadırlar. Hatta bir psikolog gibi olan bu insanlara, toplum içinde en akıllı bireylerdir bile diyebiliriz. Dolayısıyla tarihi kaynaklarda rastladığımız, bey ve diğer devlet adamlarının herhangi bir işe kalkışmadan evvel bu kamlara ya da din adamlarına danışmalarının sıradan bir şey olmadığı anlaşılır. Bütün bu menfi şartlarda ortaya çıkan kam aciz durumdaki halkı veya kişiyi ruhlarla temasa geçerek rahatlatır⁴². Onlar ayin sırasında kamın ağzından çıkan teselli edici sözlerle avunurlar.

Elbette ki bu din adamları öncelikle, hastanın arızasının fiziki ya da psikolojik olup-olmadığını çözmelidirler. Çünkü buna göre ayin veya tedavide bulunacaklardır. Bu durumu da gözden kaçırmamakta fayda var.

Genel olarak özetlemeye çalışırsak kamların veya oyunların belli başlı görevleri şunlardır: Bir yıl kadar evden ayrılmayan ve bazı Türklerin “gezer”⁴³

⁴² Buluç, “Şaman”, s. 312, 321; Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-î Cihan Güşâ*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1998, s. 105; Abdurrahman Küçük, Günay Tümer, Mehmet Alparslan Küçük, *Dinler Tarihi*, Ankara 2015, s. 32.

⁴³ Bkz. *Derleme Sözlüğü*, VI, Ankara 1972, s. 2023.

dedikleri ölünün ruhunu öbür dünyaya yollamak⁴⁴; av ve savaşlarda talihi döndürmek, hatta harplere katılmak, şeytan veya cinin erişmesiyle (çarptığı) vücuda gelen hastalıkları iyileştirmek, çocuğu olmayanlara yardım etmek vs.

Bu hâl bir yana, Doğu Türkleri için önemli bir özel ayin de ev yapmak üzere seçilen yerde icra edilen merasimdir. Bu Türkler yeni ev kurmak için kutlu bir arsa arar. Bu törene de kamlar veya durumuna göre diğer din adamları karışır. Çünkü ev, yani ocak aileyi sıcak tutan, onu koruyan bir mekândır. Her şeyin sahibi Tanrı olduğuna göre, evin inşa edileceği yer de bu tek yaratıcınındır ve onun rızasının bir şekilde alınması gerekir. Hatta bazı Türk bölgelerinde evin temeline kurban kanı da dökülür⁴⁵.

Hastalara bakmağa ve iyileştirmeğe çağırılan oyun, kam veya şamanlar, evin tör yerine, yani başköşeye geçip, otururlar. Bazan boz at derisinden, bazan da diğer hayvanların postlarından yapılan döşeklerin üzerine bağdaş kurarlar. Bu din adamlarına akşama kadar birçok yiyecek ve içecek ikram edilip, gönülleri hoş tutulmaya çalışılır.

Bu durumu biraz daha toparlamaya çalışırsak; çok eski çağlardan beridir her inancın bir din adamı olmuş ve bunlar toplum hayatının vazgeçilmez unsurları halini almıştır. Dolayısıyla insanlar üstesinden gelemediği pek çok şeyde onlara müracaat ederler. Bunun gibi, özellikle Türk toplumu açısından meseleye bakacak olursak; bu din adamlarının hem İslamiyetten önce, hem de sonra savaş anlarında, ordu içinde muharebeye girecek erlerin maneviyatını yükseltmek gayesiyle çeşitli ayinler ve telkinlerde bulduklarını da biliyoruz.

Kamlık, Şamanizm, Oyunizm veya ne şekilde adlandırılıyorsa bu bir din değildir. Saha Türklerinin birçok tören ve adetlerinde oyuna iş düşmesi de, sembolik olarak oradadırlar. Ancak bugün Şamanizm diye bilinen itikat ve gelenekler Müslüman Türk grupları içerisindeki pek çok tarikatların ritüellerinde çeşitli şekillerde kendine yer bulurken, Sibiryaya kavimlerinin sosyal bünyelerine daha fazla sinmiştir ki, bunları söküp atmak çok zordur. Hatta Saha Yerinde Oyunizm bir inançtan ziyade bir meslek durumuna gelmiştir. Dolayısıyla geçmişte Sibiryaya Türklerinin hayatında Kök Tengri dini çok önemli bir rol oynadığı gibi, bugün de onun yerini Şamanizm alarak bu merasimler etkili

⁴⁴ Bu merasimi pek az şamanın başardığı söyleniyor. Bir inanışa göre, ölenin ruhu evde bir müddet daha bekler. Yalnız gitmek istemediğinden aile bireylerinden veya hayvanlardan birisini de yanında götürebilir. Bkz. Buluç, "Şaman", s. 319-322; Saadettin Buluç, "Şamanizm'in Menşei ve İnkişafı", *İ.Ü. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 2/3-4, İstanbul 1948, s. 279-281; W. Radloff, *Sibiryadan Seçmeler*, çev. Ahmet Temir, Ankara 1975, s. 281-282.

⁴⁵ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, II, s. 30; *Derleme Sözlüğü*, V, Ankara 1972, s. 1173, 1775; Yaşar Kalafat, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, Ankara 2010, s. 184.

olmaya devam etmektedir. İşte buna binaen Saha bilim adamları, günümüzde onların dini inanışlarında büyük tesiri olan Kut-Sür geleneğini de, eski Türk dininin zamanımızdaki bir nev'i iz düşümü olduğunu söylüyorlar.

Bu arada Saha Oyunizmine (veya Şamanizmi) ait ilk bilgilerin de 13. yüzyıldan kalma olduğu söylenmektedir. Rus işgalinden sonra, süratli bir şekilde Hıristiyanlık propagandası yapılmasına rağmen, Ruslar buralarda eski Türk dininin izlerini silememişlerdir. Oyunizm veya Şamanizm Sovyet dönemiyle birlikte Ateizm ile büyük bir mücadeleye de girişti ve bu yüzden de baskılarla karşılaştılar. Sovyetlerin dağılmasından sonra onlar biraz rahat nefes almaya başladılar.

Şamanizmin önemli meselelerinden birisi de; ak kam ve kara kamlık hadisesidir. Bazı iddialara göre bu ayırımının İran tesirli olduğu düşünülmele birlikte, tarihi süreç içerisinde ak kamlığın hususiyetlerini yitirdiği de söyleniyor⁴⁶. İşin gerçeğine bakılırsa, tıpkı diğer dinlerde nasıl iki zıt görüş mevcut ise, Şamanizm denilen inançlar yumağı içinde de iyi-kötü, güzel-çirkin, günah-sevap vardır. Ama Türklerin geleneksel itikatlarında da, din adamları ak ve kara kam misali iki türlü müydü sorusuna cevap vermek güç olsa da, kanaatimizce böyle bir ayırım yoktu. Yukarıda da işaret edildiği üzere belki de bu düşünceler Türklere dışarıdan girmiştir⁴⁷.

Bunun yanı sıra Altaylılar ak kam, kara kam; Sahalar ayı oyun (iyi oyun), abası oyun (şeytani oyun), Uygurlar ak yollular, kara yollular şeklinde adlandırmalar yaparlar. Ak kamlar, cübbe veya külah taşımazlar, davul kullanmazlar. Kötü ruhlar ve karanlık dünyaya ayın yapmazlar, kanlı kurbanlar vermekten sakınırlar, sıklıkla kendilerinden geçmezler. Kara kamlardan ayrı olarak, gündüzleri iyilik ruhları şerefine tören ve ayın icra ederler. Kara kamlar iyi şeylerle uğraşmadıklarından dolayı, gerçek Tanrı mesabesindeki Ülgen ile irtibata geçemezler. Tören yaptırmak için halk daha çok Kara kamlara başvururlar. Bunun sebebi de aydınlık dünyasının ruhlarının insanlara daha az zarar vermelerine inanış olsa gerek.

Ayrıca oyun veya şamanlar sözlü destan edebiyatının da koruyucuları idi⁴⁸. Kültürün yaşatılması açısından onların önemini inkâr edemeyiz. Çünkü bazı ilim

⁴⁶ Waida, "Problems of Central Asia and Siberian Shamanism ", s. 217.

⁴⁷ Emel Esin, *Türk Kozmolojisine Giriş*, Ankara 2001, s. 21-22.

⁴⁸ Kamlar çocuğu olmayanlara da yardım ederler. Mesela Hakaslarda çocuk isteyenlerin kamlanması için din adamı (veya kam) Umay Dağı'na gider. Hakaslar arasında "ana koyunu" manasına gelen Umay, yine ana simgesidir. Kam, dağda çocukların ruhlarının asılı bulunduğu beşikleri alır ve eve götürür. Daha sonra anne olacak kişinin organizmasına yerleştirir (Bkz. A. M. Sagalayev, *Altay v Zerkale Mifa*, Novosibirsk 1992, s. 70).

adamlarına göre Moğol asıllı, bir kısım araştırmacının fikrinde de Türk Kurikanların neslinden gelen Buryatlarda olduğu gibi, Saha oyun ve Altay kamplarının söz hazinesi binlerce kelimeyi bulduğu halde, halkın konuştuğu sözcük sayısı üçyüz-beşyüzü geçmez. Kazak ve Kırgız gibi Müslüman Türklerin baksı veya bakşıları da şarkıcı, şair, müzisyen, kâhin ve hekim vasıflarının yanı sıra Türk dili ile halk hikâyelerinin yaşatıcılarıdır⁴⁹.

Bütün bunlar bir yana Saha Türkleri noktasından yola çıkarak, esasında bütün Sibiryâ Türklerindeki şu durumu da belirtmeliyiz. Buralarda görülen bereket ve doğum tanrıçası diye adlanan, belki bunun diğer bir karşılığı Umay olan Ayzıt ile dokuz erkek ve dokuz kız evlatlı Bay Ülgen'in vaziyeti toprağa bağlı kültürlerin tasavvurlarıdır denilmektedir⁵⁰. Hülâsa olarak, günümüz Şamanizmine tamamen eski Türk dini demek yanlışır.

⁴⁹ Radloff, *Sibiryâ'dan Seçmeler*, s. 295; İbrahim Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, Ankara 1980, s. 35-37; Buluç, "Şaman", s. 321; Hikmet Tanyu, "Şamanlık veya Şamanizm", *Türk Ansiklopedisi*, XXX, Ankara 1981, s. 204; Adile Ayda, *Etrüskler (Tursakalar) Türk İdiler*, Ankara 1992, s. 20; Mihaly Hoppal, "Postmodern Çağda Şamanizm", çev. Mustafa Arslan, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, S. 4, Samsun 2003, s. 143; Ahat Salihov, "Şamanların Tedavi Usulleri ve Tıbbın İnanca Etkisi", *Türksoy*, S. 23, Ankara 2007, s. 28; Abdülkadir İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, Ankara 2017, s. 57.

⁵⁰ Marie Antoinette Czaplicka, *The Turk of Central Asia in History and the Present Day*, Oxford 1918, s. 31; Buluç, "Şaman", s. 313; A. Hatto, "Shamanism in the Yakut Epic Trilogy *Xan Jargıstai*", *Ural-Altaysche Jahrbücher*, Band 5, Wiesbaden 1985, s. 149; G. V. Dlujevskaya, "Kudırge Kayası. Eski Türklerde Umay Tasvirleri Sorununa Bir Bakış", çev. Muvaffak Turanlı, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S. 1, İzmir 1996, s. 239; Valentina Kharitonova, "Khakass Shamanism", *Shamanism. An Encyclopedia of World Beliefs, Practices and Culture*, ed. Mariko Namba Walter and Eva N. Fridman, California 2004, s. 536; Waida, "Problems of Central Asia and Siberian Shamanism", s. 217-218, 224; İnyet, "Uygur Şamanları ve Pratikleri Üzerine", s. 45.

KAYNAKÇA

- Abulgoziy, *Şacarıyı Türk*, Muharrir A. Öktam, Toşkent 1992.
- Agacanov, Sergey Grigoreviç, *Oğuzlar*, çev. Ekber Necef, Ahmet Annaberdiyev, 2. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2003.
- Aknerli Gregor, *Mogol Tarihi*, çev. Hrand Der Andreasyan, İstanbul 1954.
- Alaaddin Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, çev. Mürsel Öztürk, 2. Baskı, TTK yay., Ankara 1998.
- Alp, İlker, "Bulgar Türk Devleti", *Tarihte Türk Devletleri*, I, Ankara 1987.
- Altan Topçi (*Moğol Tarihi*), haz. Tuncer Gülensoy, Kültür Ajans Yayınları, Ankara 2008.
- Artamonov, Mikhail Illarionovich, *Hazar Tarihi*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004.
- Ayda, Adile, *Etrüskler (Tursakalar) Türk İdiler*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1992.
- Bakır, Abdullah, "Tevarih-i Al-i Selçuk Oğuz-namesi", *Turkish Studies*, III/ 7, Elazığ 2008.
- Barthold, V., *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, haz. İsmail Aka, Kazım Yaşar Kopruman, TTK, Ankara 1975.
- Barthold, V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, TTK yay., İstanbul 1981.
- Baskakov, Nikolay Aleksandroviç, "Perejitzki Tabu i Totemizma v Yazıkah Naradov Altaya", *Sovjetskaya Tyurkologiya*, No 2, Baku 1975.
- Beşevliev, V., "Proto Bulgar Dini", çev. T. Acaroğlu, *Belleten*, IX, Ankara 1945.
- Boyle, John Andrew, "Ortaçağ'da Türk ve Moğol Şamanizmi", çev. Orhan Şaik Gökyay, *Türk Folklor Araştırmaları ve İncelemeleri*, S. 297, İstanbul 1974.
- Buluç, Saadettin, "Şamanizm'in Menşei ve İnkişafı", *İ.Ü. Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 2/3-4, İstanbul 1948.
- Buluç, Saadettin, "Şaman", *İslam Ansiklopedisi*, XI, 2. Baskı, İstanbul 1979.
- Butanayev, Viktor Yakavleviç, Butanayeva, I. I., *Hakaskiy İstoriçeskiy Folklor*, Abakan 2001.
- Cengiz İmparatorluğu, çev. Ankhbayar Danuu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2012.
- Chavannes, Edouard, *Documents sur les Tou-Kiue [Turcs] Occidentaux*, Petersburg 1903.
- Clauson, Sir Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972.
- Czaplicka, Marie Antoinette, *The Turk of Central Asia in History and the Present Day*, Oxford 1918.
- Czegledy, K., "Pseudo-Zacharias Rhetor on the Nomads", *Studia Turcica*, Budapest 1971.
- Czegledy, K., "Gardizi on the History of the Central Asia", *Acta Orientalia*, 27/3, Budapest 1973.
- De Guignes, J.M., *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Tarih-i Umumisi*, I-II, İstanbul 1924.
- Defterdar Seyfi Çelebi, *Türkistan ve Uzak Doğu Seyahatnâmesi*, haz. Serkan Acar, İstanbul 2014.
- Derleme Sözlüğü*, I, Ankara 1963.
- Derleme Sözlüğü*, II, Ankara 1965.
- Derleme Sözlüğü*, V, Ankara 1972.
- Derleme Sözlüğü*, VI, Ankara 1972.

- Dlujnevskaya, G. V., "Kudırge Kayası. Eski Türklerde Umay Tasvirleri Sorununa Bir Bakış", çev. Muvaffak Turanlı, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S. 1, İzmir 1996.
- Eberhard, Wolfram, "Tobalar Etnik Bakımdan Hangi Zümreyeye Girer", *DTCF. Dergisi*, 1/2, Ankara 1943.
- Ebilgazi, *Türük Şeciresi*, Avdargan B. Ebilkasimov, Almatı 1992.
- Eliade, Mircea, "Recent Works on Shamanism", *History of Religions*, 1/1, Chicago 1961.
- Esin, Emel, *Türk Kozmolojisine Giriş*, Kabcacı Yayınları, Ankara 2001.
- Gan, Lin, "Göktürklerde Gelenekler ve Dini İnançlar", çev. Eyüp Sarıtış, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, S. 4, İzmir 2000.
- Gökalp, Ziya, *Türk Medeniyeti Tarihi*, haz. İsmail Aka-Kâzım Yaşar Koprıman, Kültür Bakanlığı Ziya Gökalp Yayınları, Ankara 1976.
- Gökçimen, Ahmet, "Türkmenistan'da Bir Yağmur İyesi Burkut Ata", *Bilig*, S. 52, Ankara 2010.
- Gömeç, Saadetin Yağmur, *Kök Türkçe Yazılı Metinlerin Türk Tarihi ve Kültürü Açısından Değerlendirilmesi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 1992.
- Gömeç, Saadetin Yağmur, *Türk Destanlarına Giriş*, 2. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara 2015.
- Gözaydın, Nevzat, "Dağıstan, İran Ve Türkiye'de Yağmur Duasındaki Bazı Ortak Motifler Üzerine", *III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, IV, Gelenek, Görenek ve İnançlar, Ankara 1987.
- Gumilev, Lev Nikolayeviç, *Muhayyel İmparatorluğun İzinde*, çev. Ahsen Batur, 2. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2003.
- Hamilton, J. R., "Le Colophon de L'Irğ Bitig", *Turcica*, Tome 7, Paris 1975.
- Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't-Tevarih*, çev. Mürsel Öztürk, TTK yay., Ankara 2006.
- Hatto, A., "Shamanism in the Yakut Epic Trilogy Xan Jargıstai", *Ural-Altaysche Jahrbücher*, Band 5, Wiesbaden 1985.
- Hoppal, Mihaly, "Postmodern Çağda Şamanizm", çev. Mustafa Arslan, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, S. 4, Samsun 2003.
- İbn Fazlan, *İbn Fazlan Seyahatnamesinden Seçmeler*, haz. Ramazan Şeşen, MEB yay., İstanbul 1975.
- İbn Haldun, *Mukaddime*, I, çev. Zakir Kadiri Ugan, MEB yay., İstanbul 1989.
- İnan, Abdülkadir, "Sibirya'da Ongon Kültü", *Belleten*, VI, Ankara 1942.
- İnan, Abdülkadir, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, 2. Baskı, TTK yay., Ankara 1972.
- İnan, Abdülkadir, *Eski Türk Dini Tarihi*, Altınordu Yayınları, Ankara 2017.
- İnayet, Alimcan, "Uygur Şamanları ve Pratikleri Üzerine", *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, I/1, Uşak 2013.
- İsakov, Baktıbev, *XVIII. Ve XIX. Yüzyıllarda Kırgızların Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, Bişkek 2009.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Eski Türk Dini*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1980.
- Kalafat, Yaşar, *Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, 6. Baskı, Ebabil yay., Ankara 2010.
- Kalafat, Yaşar, *Anadolu Türk Mitolojisinden Yapraklar*, II, Berikan Yayınevi, Ankara 2016.

- Kara, Gülnar, *Moğol İstilası Öncesi Yedisu Bölgesi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2009.
- Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, I-IV, çev. Besim Atalay, 2. Baskı, TDK yay., Ankara 1988.
- Kharitonova, Valentina, "Khakass Shamanism", *Shamanism. An Encyclopedia of World Beliefs, Practices and Culture*, Ed. Mariko Namba Walter and Eva N. Fridman, California 2004.
- Kırilen, M., *Aşına Soylu Beylerin Çince Mezar Kitabeleri*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2017.
- Küçük, Abdurrahman, Günay Tümer, Mehmet Alparslan Küçük, *Dinler Tarihi*, 6. Baskı, Berikan Yayınevi, Ankara 2015.
- Marco Polo, *Marko Polo Seyahatnamesi*, I, çev. Filiz Dokuman, İstanbul t.s.
- Minhac-ı Sirac el-Cuzcanî, *Tabakat-ı Nasrî*, çev. Mustafa Uyar, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.
- Minorsky, Vladimir, *Hudud al-alam. The Region of the World a Persian Geography* 372 A. H.-982 A. D., London 1937.
- Minorsky, Vladimir, "Tamim Ibn Bahr's Journey to the Uyghurs", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XII, Bruxelles 1948.
- Mirza Haydar Duğlat, *Tarih-i Reşîdî*, çev. Osman Karatay, Selenge Yayınları, İstanbul 2006.
- Moğolların Gizli Tarihi*, çev. Ahmet Temir, 2. Baskı, TTK yay., Ankara 1986.
- Monguş, Kenin Lopsan, *Magiya Tuvinskih Şamanov*, Kızıl 1993.
- Moravcsik, Gyula "Byzantine Christianity and the Magyars in the Period of Their Migration", *American Slavic and East European Review*, 5/3-4, London 1946.
- Mustafina, R.M., *Predstavleniya, Kultı, Obryadı u Kazakov*, Alma-Ata 1992.
- Oğuz Destanı*, haz. Zeki Velidi Togan, Enderun Yayınları, İstanbul 1972.
- Orkun, Hüseyin Namık, "Eski Türklerde Arma", *Ülkü*, 3/34, Ankara 1943.
- Orkun, Hüseyin Namık, *Attila ve Oğulları*, Remzi kitaphanesi, İstanbul 1933.
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, TTK yay., Ankara 1971.
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, II, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985.
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, 3. Baskı, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1988.
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, II, 3. Baskı, TTK yay., Ankara 2006.
- Radloff, Wilhelm, *Sibirya'dan Seçmeler*, çev. Ahmet Temir, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1975.
- Radloff, Wilhelm., *Türklerin Kökleri*, çev. Arzu Ekinci, Yasemin Ünlü, III, Ankara 1999.
- Rasonyi, Lajos, "The Psychology and Categories of Name Giving Among the Turkish Peoples", *Hungaro-Turcica. Studies in Honour of Julius Nemeth*, Budapest 1976.
- Rasonyi, Laszlo, *Tarihte Türklük*, 2. Baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1988.
- Rubruk, Wilhelm Von, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat (1253-1255)*, çev. Ergin Ayan, Ayışığı Yayınları, İstanbul 2001.
- Runciman, Steven, *A History of the First Bulgarian Empire*, London 1930.
- Sagalayev, AM., *Altay v Zerkale Mifa*, Novosibirsk 1992.

- Sagitov, M. Muhtar, "Başkurt Folklorunda Hayvanlara Tapınma", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı (Belleten)*, 1982-83, Ankara 1986.
- Salihov, Ahat, "Şamanların Tedavi Usulleri ve Tıbbın İnanca Etkisi", *Türksoy*, S. 23, Ankara 2007.
- Spuler, Bertold, *İran Moğolları*, çev. Cemal Köprülü, 2. Baskı, TTK yay., Ankara 1987.
- Sümer, Faruk, "Oğuzlara Ait Destani Mahiyette Eserler", *DTCF. Dergisi*, S. 17, Ankara 1961.
- Sümer, Faruk, *Oğuzlar*, 2. Baskı, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1972.
- Sümer, Faruk, "Tokuz Oğuzlar", *İslam Ansiklopedisi*, 12/1, 5. Baskı, İstanbul 1988.
- Şeşen, Ramazan, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1985.
- Taberi, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, IV, çev. Zakir Kadiri Ugan, Ahmet Temir, MEB yay., İstanbul 1958.
- Tanyu, Hikmet, "Şamanlık veya Şamanizm", *Türk Ansiklopedisi*, XXX, Ankara 1981.
- Tarama Sözlüğü*, III, Ankara 1967.
- Togan, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 3. Baskı, İstanbul 1981.
- Turan, Osman, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi*, I, Enderun Kitabevi, İstanbul 1969.
- Ünver, Ahmet Süheyl, "Yağmur Taşı Hakkında", *İÜ. Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 4/7, İstanbul 1953.
- Waida, Manabu, "Problems of Central Asia and Siberian Shamanism", *Numen*, 30/2, Leiden 1983.
- Wang, C., *Çin'deki Moğol Devletinde Ordu ve Savaş Düzeni*, Doktora Tezi, Ankara 1983.
- Watson, Burton, *Record of the Grand Historian of China*, I, Third edition, New York 1968.
- Yörükkan, Yusuf Ziya, *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri. Şamanizm*, haz. Turhan Yörükkan, 5. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014.
- Yusupov, Keneş, *Manas Destanı*, Aktaranlar: Fikret Türkmen, Alimcan İnanet, TDK yay., Ankara 1995.
- Zahireddin Muhammed Babur, *Baburname*, haz. Reşit Rahmeti Arat, II-III, MEB yay., İstanbul 1986.
- Ziya, Yusuf, "Orta Asya'da Türk Boyları", *İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, 5/24, İstanbul 1932.

